

Alexander Bernát

A HÁBORÚ FILOZÓFIÁJÁRÓL

A háború filozófiáján a háború igaz mivoltának, legmélyebb okainak és leglényegesebb hatásainak rendszeres, összefoglaló ismeretét kell értenünk. A háborúval más tudományok is foglalkoznak, de másképp. A *történet* felsorolja, leírja és magyarázza az egyes háborúkat; neki nem a háború lényege fontos, hanem az idevágó tények. A *társadalom tudományai* ezekből az egyes tényekből egyetemes törvényeket, összefoglaló fogalmakat iparkodnak levonni. Ezeknek a tudományoknak is tehát a tényekből kell kiindulniok és mindig e tények közelében maradniok. A *haditudományok* a háború technikai oldalát vizsgálják, a hadseregek szervezését, a fegyvereket, a hadseregek felszerelését, vezetését, harci eljárását stb., azaz szintén tényeket, amelyeket összefoglalnak és rendszeresítenek. Látnivaló, hogy itt a sajátlagos tényeknek egy egész nagy világa áll előttünk, amelyről azonban mi laikusok végtelen keveset tudunk, mert csak a katonák szoktak vele foglalkozni, holott, mint most látjuk, e tények fontossága vetekedik a legfontosabbakéval és háború esetén ebbeli műveltségünk sok bajtól, a többi közt a vadul burjánzó dilettánsok oktalan beszédjeitől szabadítana meg bennünket. De mindez nem tartozik a háború filozófiájához, legalább nem közvetlenül. A háború azonban nemcsak a tények világába tartozik, a háború emberi cselekvés, a mai időben az államnak cselekvénye, tehát mint minden cselekvénynek neki is van célja és mint minden cselekvési célnak neki is a cselekvő bizonyos értéket tulajdonít. Azt tűzzük ki magunknak célul, amit magunkra nézve fontosnak, értékesnek tekintünk. Ennyiben a háború az értékek világába is tartozik és ennyiben tárgya a filozófiai elmélkedésnek, amely a háború jelentőségét, kulturai és emberi értékét vonja vizsgálat alá. A filozófia veti fel az örök béke kérdését, méltó tárgya-e az emberi törekvésnek vagy lidércfény, mely a tespedés mocsarába csalja, aki utána indul. Aki nem járatos a tények és értékek megkülönböztetésében, megjegyezheti ez alkalommal, hogy ez a megkülönböztetés alapvető fontosságú az emberi gondolkodásban. A tények és értékek két egymástól merőben különböző világot alkotnak. A tények a valóság részei, mozzanatai, eseményei. Az értékek pedig csak az emberi lélekre vonatkozólag értékek, azok a normák, melyek szerint a tényeket magunkra nézve megbecsüljük. A milói Vénusz, mint tény egy darab márvány, mint érték a női szépségnek egyik legnemesebb típusa. A háború, mint tény vérontás, ágyúdörgés, tűzvész, pusztítás; mint érték esetleg egészen más. A tények vannak; az értékek csak a lélek felfogási módjai. A tények széjjel terjeszkednek a valóságban, ahonnet semmi ki nem mozdíthatja őket; az értékek csak ideálok, minták, normák, melyeket a lélek megalkot. Mégis végül a lenge érték legyűri a vaskos tény, és kényszeríti, hogy szerinte alakuljon. Ezért kell az értékek vizsgálatára a legnagyobb gondot fordítani, mert igazában mégis az értékek a világ uralkodói és az egész emberi történet nem egyéb, mint az értékek lassú megvalósulása az időkön keresztül, mint új-értékek kibontakozása és régiéek elmúlása. Ezért a háború értékének vizsgálata legalább is nem kevésbé fontos, mint a háború tényeié, mindkettő tulajdonképp egybe tartozik. Minden háború értékelések eredménye és a háborúk ép úgy hozzátartoznak az emberi kultúra történetéhez, mint akár a tudományok és művészetek.

De egy előadás szűk keretében ily nagy kérdés ki nem meríthető és azért a következőkben a háborúval kapcsolatos értékekről lesz ugyan szó, de nem elvontan, tudományosan, hanem mint a háború alkalmával átélt *élményekről*. Nincs is még itt az ideje, hogy a háborúról filozófáljunk. De viszont átélni a háborút csak most lehet igazán és ezen élmények leírása adatokat szolgáltathat később a háború filozófiájához. Három ily nagy háborús élményről akarok a következőkben számot adni.

I.

Első nagy élményünk a hadüzenet volt, melynél nagyobbat egyáltalán nem éltünk át. Megelőzte az. a lelki hullámvész, melyre mindössze két napunk adatott, anélkül, hogy előkészítettek volna a nagy élményre, oly egészen más volt az, mint minden, amit idáig tapasztaltunk. Egyszerre itt volt a nagy háború, a lehetetlen, a megfoghatatlan. És megjelent előttünk nem sejtett nagyságban, mindent magába olvasztva, az Állam, a maga abszolút felsőbbségében, mint rendelkező, parancsoló és a saját maga elhatározásából cselekvő. És ugyanakkor, mikor magunkat eltörpülőknak éreztük az ő nagysága előtt, vele való legbelsőbb egységünket is éreztük. Igen, ez az állam, mely nem kérdezte tőlem, akarom-e ezt a háborút, az én saját akaratomat fejezte ki és ámbár tudtam, mit jelent az a háború, mily veszedelembé sodor mindegyikünket, mégis lelkeim ujjongott és valami nagy erőnek belém áramlását éreztem. Egyszersmind nagy csodálkozás vett rajtam erőt. Hogyan, ez volna az az állam, melyet úgy hittem, hogy jól ismerem? Hiszen ez az állam oly szürkének, összetöpörödöttnek, mesterkéltnak, és fogyatékosnak látszott! Hányszor utáltam meg, ha a parlamenti tudósításokat olvastam! Láttam, hogy alkudni lehet vele, mint a szatócsboltossal, hogy meg lehet csalni, szinte lelkifuradás nélkül, hogy sokszor tehetetlennek bizonyult, hogy nem igen becsülik meg se külföldön, se itthon. Honnét vette egyszerre ezt a fényt, fenséget és égbe nyúló magasságot? Most értettem meg a nagy görög filozófusokat, Sokratest, Platont és Aristotelest, akiknek egész erkölcsi gondolkodását az állami élet eszméje hatotta át. Most láttam át, hogy a mi modern kultúránk micsoda lejtőn visz bennünket az anarchikus individualizmus felé, ahol mindenki csak magával, barátaival, élvezeteivel, tudományával, művészetével foglalkozik s az államtól csak azt követeli, hogy ne nagyon zavarja kedvteléseiben, állítson neki könyvtárakat és múzeumokat, építsen számára vasutakat, biztosítsa életét és vagyonát és érje be mindezek fejében azzal a biztosítási összeggel, melyet adó és egyebek formájában fizetünk neki, még pedig valljuk meg őszintén, elég kelleetlenül és panaszkodva. Azzal ámítottuk magunkat, hogy ez így jól van, hogy az individualizmus fontos, csak így fejthetjük ki egész erőnket, csak így teremthetjük elő azt a változatosságot az egyéniségekben, azt a gazdag differenciációját az életnek, mely a modern kultúrának biztos alapja. De igaz-e az, hogy mind ezt az állam rovására kell megtennünk? Szegényebb volt-e a görög élet egyéniségekben, több erőt fejtenek ki a mi nagyjaink, mint a nagy görög szobrászok és építészek, filozófusok és költők, történetírók, államférfiak és hadvezérek? Micsoda történetfilozófia az, mely így arcul üti az igazságot? Az ellenkező igaz: az állam elcsenevészedett a mi kezünk között. Nem jelentett nekünk sokat, csak néha sápadtunk és pirultunk haragunkban, ha ócsárolták előttünk. Mi vádoltuk elégszer, de idegenek vádját nem akartuk tűrni. Áldott harag volt ez, olyan mint a nagy fájdalom reakciója a beteg testben, mely még mindig dolgozó életerejét bizonyítja. És akkor jött a nagy halálos sérelem, az állam becsületének lábbal tiprása és mind sajgó fájdalmat éreztünk és midőn államunk főlegyenesedett és azt mondta, ezt nem tűröm tovább, ezt meg akarom és meg fogom torolni, akkor az elcsenevészedett állami érzés egyszerre erőre kapott, meggyógyult és a gyógyulás érzése valósággal boldoggá tett bennünket. És ez a boldogság volt nagy elcsodálkozásunknak első nagy objektuma.

A második volt harciasságunknak érzése. Békés emberek voltunk és a háborút tulajdonképpen csak hírből ismertük. Ki mikor gondolt komolyan háborúra? Még a német sem, habár még elegenden élnek, kik a francia-német háborúban részt vettek. Gyermekeinknek önkéntesi éve félig-meddig uniformis kérdése volt. Láttuk, hogy a franciák is inkább játszanak a bosszú háború gondolatával, az angoloknak elég bajuk van az ír kérdéssel, az oroszok egymagukban nem kezdenek háborút; a világ békés lett. Ép az orosz cár kezdeményezte a békekongresszusokat, az interparlamentáris békekonzferenciák vígan és sűrűn tartották üléseiket. A háborúk helyét ügylátszik a sportünnepek foglalták el. És most mi történt? A legbékésebb emberek elszánt, vitéz, halálmegvető férfiakká lettek máról-

holnapra. Az ifjak elfelejtették jövőjüket, a férfiak múltjukat. Még pedig az egész világon! Ez nem függ egyenesen össze az állami érzéssel, legfőlebb úgy, ha az államunkat meg akarják alázni, eltiporni, akkor ráeszmélünk arra, hogy férfiak vagyunk, akik nem hagyják magukat. Nem lehet megalázva, lekicsinyítve élni. Az utolsó argumentum öklünkben, fegyverünkben, elszánt akaratumokban van. Együtt harcolunk a többiekkel, mert nem igaz, hogy elszigetelt egyének vagyunk, hanem egy nagy kollektív egyéniségnek, az államnak, eleven részei; és harcolunk, mert ez a férfi utolsó argumentuma. Ezen lehet jajgatni, panaszkodni, hogy még mindig vadak vagyunk, hogy a művelődés külső máz rajtunk, de a tényt nem lehet tagadni; harciasak vagyunk, az egész világ az, a béke nem satnyított el bennünket, vagy ha úgy tetszik, nem finomított meg eléggé, a minden áron békét akarók nagy kisebbségben vannak, ami mégis nagy szerencse talán a legbékésebbek előtt is, mert különben már végünk volna, ami a békések előtt sem látszhatik kívánatosnak, úgy hogy most ők is bele nyugosznak abba, hogy hát hadd harcoljanak a harciasok.

Mind ebből nem akarunk következtetéseket levonni, csak élményeket iparkodtunk szóba foglalni, ami mindig igen körülményes eszem is sikerül, ha a közönség nem élte át valamiképp ugyanazt az élményt. Nem kérdem, hogy az állami érzés nem fejlődhetne-e háború nélkül is ily teljességre, mint most tapasztaljuk, szükségünk lesz-e mindig háborúra, hogy sértéseket megtoroljunk és lesznek-e mindig államok, melyek másokat sértenek? Nem kérdem, hogy mindig megmarad-e ez a harcias kedv lelkünk mélyén, ahonnan aztán saját nagy ámulatumokra egyszerre előtör. Ezek volnának a háború filozófiájának kérdései, főleg az első, mely a háború értékének problémájára irányult. Tudjuk, hogy egy nagy és tiszteletre méltó mozgalom állandóvá akarja tenni a békét a földön és e célra széles organizációt teremtett, mely egyrészt a háború szörnyűségeinek rajzával el akarja ijeszteni a népeket és azok vezetőit a háborútól, másrészt oly szerveket akar alkotni, melyek az elkerülhetetlen súrlódásokat a népek közt békés úton intézik el. A háború folyamán ily kérdéseket kár volna megvitatni. Én csak élményeket írtam le, és ezekhez hozzáteszem, hogy irtózáttal tölt el az a gondolat, hogy Szerbiával és Oroszországgal való differenciáinkat bármely európai areopagra vagy békebírószágra bíztuk volna elintézés végett. Hiszen erről szó volt a háború kitörése előtt Kikben bíztunk volna? A semleges hatalmak nagyköveteinek értekezleteiben? Ha az ellenünk döntött volna? Ha csak húzta volna a tárgyalásokat? Nagyhatalmi állásunknak örökre vége lett volna. Megszűntünk volna szuverén hatalom lenni. Nem számítottunk volna többé a népek tanácsában. Képzhető-e oly hágai legfelső törvényszék, mely minden elfogultság és érdek nélkül ítélkezne! Akkor magának Istennek kellene angyalokat leküldeni Hágába, hogy ezt a tisztet végezzék. Meglehet, hogy más emberiség lesz valamikor, amely szükségtelenné fogja tenni a háborút, de ezt az emberiséget nem látjuk magunk előtt. Egyelőre ott vagyunk, hogy a népek nagyon egyenlőtlenek és egymást alig ismerik, egymást meg nem értik. Ily viszonyok közt az államnak szuverénnek kell lennie, hogy saját belátása szerint cselekedhesse. Ezt követeljük is tőle, mi a legbékésebb emberek a föld színén. Ha nem tudja magát cselekvésre összefoglalni, akkor nem számíthat többé ránk, akkor széjjel kell esnie. Mert az állam mi magunk vagyunk, bennünk él, de nem bennünk, mint elkülönült egyénekben, hanem bennünk, mint történi leg alakult nagy közösségben, melynek van múltja, a múltban szerzett lelke és kultúrája. A nemzet nem a szél által összehordott homokbucka, melyet más szél ismét széjjelszórhat, hanem az idők rejtélyes mélységében gyökerező élő lény, mely addig él, míg ezekből a gyökerekből táplálkozik. Az állami érzés, mely a harcias készséget irányozza, egyelőre, ma, talán mindig a háborúban találja legfőbb megnyilvánulását. Nem szabad ettől a mostani háborútól irtóznunk; amely közösségben az állami érzést ily formában és módon váltja ki, az nem veszhet el, annak erkölce ép.

II.

Második nagy élményünk a *nemzeti érzésnek* az a föllobbanása volt, melyben először

életünkben igaz kedvünk tellett. Az utolsó évtizedekben súlyos pártvillongások tépték hazánkat és komolyan veszélyeztették belső egységét. Odáig jutottunk, hogy a pártok nem tudták többé egymást megérteni, illetőleg ami még nagyobb baj, nem tudták beleérezni magukat egymás lelkébe, úgy hogy a pártemberek kölcsönösen gazembereknek vagy a legjobb esetben örülteknek tartották egymást, de ez az utóbbi eset nagyon kivételes volt és nagy megtisztelés számba ment. A nemzeti érzés határozottan csökkent. Támadtak költőink, íróink, tudósaink, publicistáink, akik nem a nemzet jövőjén hanem múltján estek kétségbe, mert a jövőről ők akartak gondoskodni, idegen lélek, idegen szellem bőséges beoltásával és a nemzet múltjának energikus megtagadásával. A nemzet egy magamagát elhagyónak nem épen vigasztaló képét mutatta. Sokan látták a vészt, de nem tudták, mikép segítsenek rajta, a beszédet nem hallgatták, az írást nem olvasták, legalább is nem hívó lélekkel. Nemzeti érzésünk majdnem annyira gyöngült, mint az állami, a kettő különben is kapcsolatos; az állam a szervezett nemzet, az állam nem érhet többet, mint a nemzet, melyből minden erejét meríti. Boldog az a nemzet, mely magához méltó államot tud teremteni. Mi ebben a szerencsében még nem részesültünk, államunk határozottabban kevesebbet ér, mint a nemzet. Ezt multunk nagyon meg tudja értetni velünk. Évszázadokon keresztül nem volt módunkban az államot a szükséghez képest haladó szellemben szervezni; minden változás nemzetellenesnek tetszett, innét szervezetünknek sok baja, melyekben talán nem vagyunk emberileg hibásak, de melyek azért épenséggel nem kevésbé bajok. Ehhez járult Ausztriával való kapcsolatunk folytán állami függetlenségünk egy részéről való szükségszerű lemondásunk, melyet 1867-ben kölcsönös alku folytán arra a mértékre szorítottunk, melyben az alkudozó felek meg tudtak egyezni. Sokunknak nézete szerint azzal oly alapra tettünk szert, mely a nemzetnek épen hogy megengedi, hogy államilag kielégítő módon szervezkedjék. Nos hát, állami gyöngeségünk nyomta a nemzetet és nemzeti gyöngeségünk nyomta az államot. A kitört háború fölemelte állami érzésünket és ezzel hatott nemzeti érzésünkre is; de büszkévé tett bennünket nemzetünkre és ezzel erősítette az államot is. Hogy mind a pártvillongások egyszerre eltűntek, magától értetődik, talán másutt is így történt, ámbár hiszen ezt alig tudhatjuk; a hazugság mint sűrű hegyi köd mindenhová befurakodik és minden szabad kitekintést lehetlenné tesz. De semmi prófétai tehetség nem kell hozzá, hogy kimondjuk, az eddigi pártvillongások nemcsak eltűntek, hanem meg is szűntek; más pártkülönbségek fognak támadni, de az eddigiek nem fognak újra föltámadni, ha csak nem az eddigi jelszavak hazug átértelmezése útján. De nagyon hisszük, hogy ez a háború a nemzetet, az egészet, mindenkorra nagykorúsította, hogy messze elkergette a hazugság szellemét, mely idáig ámította. Ennek a nemzetnek nem fognak többé egykönnyen hazudni. Kortések más nótákat tanuljatok, az eddigiek nem fognak többé a nemzetet!

A háború, mint egy mindent meghaladó fürgeteg a nemzet lelkét erősíti, edzi, magamagából kibontakoztatja. A nemzet meg fogja szeretni önmagát; nem lesz hiú magára, mint gyermekkorában, nem majomszeretettel fogja szeretni magát, mint a világ tudatlanjai, hanem nyugalmas, férfias, erős szeretettel fog ragaszkodni sajátosságaihoz, amiben a nemzet jobbjai most is elöljárak és ami a magyarságnak eddig is legvonzóbb sajátossága volt. A nagy megpróbáltatáson keresztül tisztán föl fogja ismerni hivatását és azt a nagy emberi kötelességét, hogy ami benne rejlik, napfényre hozza. A nemzetek is olyanok, mint a bányák, kimerülnek; de a mienk telve van nemes érccel, melyet napfényre kell hozni. Nemzet addig nem halhat meg, amíg ki nem bontotta belső gazdagságát. Mi csak most indultunk meg ezen az úton, alig száz éve, még sok tenni valónk van a földön. Ez a háború megtisztítja nemzeti és állami érzésünket. A háború után jobban fogjuk szervezni államunkat és szorosabban fogunk simulni egymáshoz, hogy a magyarságot emeljük és kifejlesszük. Akármi történik, emelt fővel járunk majd a világ előtt. Már eddig is nemesül megállottuk a próbát, ezt minden kérdés nélkül mondhatjuk. Nemzet, mely így érez, így küzd, így gondolkodik, így helyt áll, az tulajdonkép már is túl van a háború kedvezőtlen esélyein. Az erkölcsi győzelem már is az

övé. A katonai követni fogja az erkölcsit.

Fontos szemügyre venni az idegen nemzetekhez való viszonyunkat. Azt ne prédikálja senki bolond fővel nemzetünknek, hogy ne zárkózzunk el a külföldtől, tanuljunk tőle, fejlesszük ezen az úton kultúránkat. Kezdetől fogva magunk adtuk magunknak ezt a tanácsot és a jó ösztön mindig odavitt bennünket, ahova kellett, ahol azt tanulhattuk, amire szükségünk volt. Csak felemás szörnyalakot nem engedünk csinálni kultúránkból. Tanulóink széjjel vannak szórva egész Európában, a többség bővült tudással, széles látókörrrel, de magyar lélekkel tér haza; egy kisebbség künn ragad, vagy elidegenedve tér vissza, de az se nagy baj, mert kevesen vannak és nem fognak ki a nemzeten. Azt mondják: magyar sovinizmus, nacionalizmus, mint újabban mondják.. A szó sem magyar, a dolog sem az. Valójában a magyar a legkevésbé sovínista, mert úri öntudatában megbecsüli az idegent, akitől tanulhat. Hogy magát is megbecsüli, azt csak gerinctelen férgék vethetik szemére. De nem emiatt kell ezt szóba hoznunk, hanem sokkal aktuálisabb körülmény miatt.

A bécsiek és németek most annyira megszerettek bennünket, hogy majd fölfalának szeretetükben. A németek nyíltabban és elég sűrűn hangoztatják, hogy a háború után még szorosabbra kell fűznünk a köztünk levő kapcsokat. Hogy mit értenek rajta, nem mondják, de sejtetik. Metafizika nélkül nem tudván ellenni, a háborúban az egységes állam egységes akarat- és erőmegnyilatkozását látják, amivel nem igen fér össze, hogy most két önálló, független állam küzd vállvetve, benső egyetértésben. Egy szorosabb állami kapcsolat lebeg a német metafizikusok előtt, akik egyébként is a német kultúra, a német szellemi hegemonia ügyét látják ebben a háborúban. A német katonák és politikusok bizonyára kevésbé felhősen gondolkodnak, de az ember sose tudhatja. Hogy a toll és gondolat sok bajt csinálhat, borzadva tapasztaltuk. Az osztrákok pedig annyira büszkék ránk, hogy ott is mintha a centralisztikus gondolat új életre támadna. Hiába teszik magukat a bécsi lapok és kérdik, miért intézett Tisza újévi beszédében kirohanást a centralizmus ellen, melyre senki nem gondol. Tisza nagyon jól tudta, miért hozta szóba és a bécsiek is nagyon jól tudják. Emberek, kiknek ebben a pillanatban sok dolguk nincsen, tartanak tőle, hogy szarvaink meg találjanak nőni. Mindezekkel a gondolatokkal határozottan le kell számolni.

Ez a háború egy nóvumot vitt a világtörténetbe, azt a fegyveres szövetséget, mely Ausztria-Magyarország és Németország közt fennáll és bevált. Az angol-francia-belga nem ilyen, se az angol-orosz, vagy francia-orosz, de a törökkel való baráti viszonyunk sem. Az angol-francia-orosz szövetséget az érdekek kapcsa tartja össze, de ezek az érdekek természetüknél fogva mulékonyak. Pontosan ki lehet számítani, mikor és hol fognak angol érdekek franciákkal és oroszokkal összeütközni. Minket a németekkel a kultúra, a gondolkodás, az érzés, a jog és az igazság felsőbb rendű tényezői kapcsolnak össze. Mi nem akarhatunk semmit Németország rovására, Németország sem kívánhat semmit sem tőlünk. Minthogy még sem a metafizikusok csinálják a német politikát, nyilvánvaló, hogy Németországra jobb, ha itt egységes állam van, mely állandó szövetségese és barátja, mintha pl. az osztrák-német tartományokat magához csatolná valamikor, viszont azonban a szlávokat ellenséges irányú állami alakulatoknak volna kénytelen átengedni. Mondják, hogy a háborúban a világszellem egységes ítélete jut kifejezésre. Ez a győzők filozófiája, a legyőzöttek másképp szoktak gondolkodni. Vagy talán igazságos volt, hogy a magyar szabadság sarjadzó vetését kozák lovak és osztrák seregek széttiporták? A gyöngébb nemzeteknek az erősebb által való legyőzése világítélet volna? Ez nem csak rövidlátó, de gonosz, átkos tanítás is. Egészségesebb az a porosz mondás, hogy Isten az erősebb regementek oldalán van. Az igazság pedig az, hogy az egységes állammal egyenlő értékű a hasonló kultúrájú államoknak a jog és igazság jegyében történt felbonthatatlan hadiszövetsége. Ezt az egyenlő értéket most tanuljuk meg mi, most tanulják meg fegyveres társaink. Ha látunk osztrák ezredet végig vonulni utcáinkon, ujjongunk és megindulunk. Veletek érzünk! Ha olvassuk hősi tetteit, boldogak vagyunk. Szeretjük őket. Ők is szeretnek bennünket. De mennél inkább megmaradunk azoknak, akik vagyunk, annál

inkább szerethetjük azokat, akik hasonlóan önállóak. Ugyanez szól a németeknek. Németországnak nem lehet az a hivatása, hogy a világ fölött uralkodjék, hanem hogy szabadon fejlődhessék. Ezt akarja. Ez megfér mások szabad fejlődésével. Akik ezt nem hiszik, azokat karddal és ágyúval kell erről meggyőzni. Nemzeti érzésünk nagy élménye azzal az újabb élménnyel kapcsolódik, hogy akik velünk együtt küzdenek, azokkal oly bensőszerű módon egyesülünk és szövetezünk, amire talán példa nincsen a világtörténetben. Akik egymással mulatnak, az a kompánia, melynek jellemző tulajdonsága, hogy a jog és igazság napját elfüggönyözi; a félhomály inkább kedvez a kompánia üzelmeinek. Akik egymással búsulnak és szomorkodnak, azok sokkal közelebb jutnak egymáshoz, de a szomorúság legyöngíti erejüket, nem találják meg a cselekvés legegységesebb kapcsolatát. De akik együtt küzdtek a csatatéren, akik egymást segítették, akik együtt véreztek, azok soha többé el nem hagyhatják egymást. Az omló vérnél jobb ragasztó szer nincsen a világon. A hős tettek közt is a bajtársak egymásért való önfeláldozása a legmagasztosabb, az égbe emelő. Akkor látjuk, mi lakozik az emberben. Megismertük a német szövetségeseket, s szívünk mélyébe zártuk őket. Hisszük, hogy ők is szeretnek bennünket. Ennél több nem kell, ezt a kölcsönös szeretetet óvjuk és ápoljuk, mert e szeretet piros rózsája tömérdek véráldozatból virágzott ki.

III.

A harmadik élmény a legegyszerűsebb, a legelemibb, amely úgy látszik, az előzőket mind magába foglalja és magyarázza, egy sajátságos egyéni érzés, melyet jobb név híján az egyéniség végtelen egyszerűsítése érzésének akarok nevezni. Katonáinkról olvassuk, hogy heteket töltenek lövőárokból, esőben, fagyban, az élet minden kényelmétől, az életrend minden megszokásától megfosztva. Szívünk összeszorul, lélegzetünk elmarad. De azután valahogy megnyugtatnak bennünket, hogy katonáink nagyszerűen tűrik ezt az állapotot, háziasságukkal berendeznek ott lent a föld színe alatt, alusznak, esznek, isznak, még mulatnak is, muzsikálnak, énekelnek, leveleket írnak, látogatókat fogadnak. Elszakadtak a modern élet minden kényelmétől, rendjétől, végtelenül egyszerűsítve élnek és nősiesen harcolnak. De valamennyien kissé lövőárkosan élünk, ha az élet kényelme még meg is van nekünk. Mi érdekel bennünket ma? Egyes-egyedül a háború. Ennek gondolat- és érzésvilágában élünk, ezen törjük fejünket éjjel, nappal. Máskor a háború alig jutott eszünkbe, még ha valahol dúlt is a háború, most egyéb nem jut eszünkbe. Folyton kérdezzük: mi a háború, mi nekünk ez a háború? A háború pedig a legegyszerűbb dolog a világon, mérkőzése a hadseregeknek, az államoknak, hogy melyik az erősebb, egészen úgy, mint az őskorban, ami a lényegét illeti. Igaz, hogy ma nagyszerű ágyúk vannak, repülőgépek, tenger alatti hajók, vasutak, automobílok, mind a háború szolgálatában, a legösszetettebb gépezet, melyet el lehet képzelni; a stratégia óriási tudomány és művészet, de a végeredmény végtelen egyszerűséggel formulázható: előre haladtunk, visszavonultunk, ennyi embert elfogtunk, elvesztettünk, mint ezer meg ezer évvel ezelőtt. Egész kultúrai életünk összezsugorodott, író képességünk, gondolkodásunk, fantáziánk, művészi erőnk mind a háború szolgálatába szegődött. Egész világunk jóformán a lövőárok. Ott dül el sorsunk, ott koncentrálódik erőnk, onnét származik örömünk és bánatunk. Nagyon redukáltuk életünket, egész valóunkat. Ha valaki azt mondja nekünk: vagyonom ennyedik részét elvesztettem, nem csodálkozunk rajta, hogy ezt oly közömbösen mondja; mindegyikünk, mint egyén, sokat veszített és mindegyikünk, mint magyar, reméljük, hogy sokat fog nyerni. De senkinek sem jut eszébe, hogy ez a nyereség, mint a mindennapi életben, jóvá fogja tenni azt a veszteséget. Mert a veszteség semmi, a nyereség pedig minden. Ha jó hírek érkeznek a harcterről, pehely könnyűeknek érezzük magunkat, a rossz hírek súlyosan nehezeden lelkünkre, amíg a remény és elszántság nem veszik le róla. Mert a háború most minden. A társadalmi, a vagyoni, vallási különbségek jelentősége nagyon csökkent. A golyó se tesz különbséget, mi sem teszünk. Mosolyogva halljuk és olvassuk, hogy a gyárigazgató, vagy professzor valami alantas

szolgálatot teljesített a harctéren, de a mosolygás csak onnét van, hogy *emlékszünk*, mit jelentettek ezek az állások a békében; de hogy most oly kevés értékük van, ezt egész természetesnek találjuk, Mindenki szürke uniformist hord, csak a katonai rang, csak a vitézség érme ragyog, akármilyen fémből készült is. A halál és a háború birodalmában nincsenek társadalmi-, rang-, vagyon-, észbeli különbségek. A bátorság, kitartás, harebell ügyesség, a győzedelem az egyedüli értékek.

Rousseau valamikor azt a felszólítást intézte az emberiséghez, hogy térjen vissza a természethez, akkor jobb és boldogabb lesz. Ez a fölszólítás félszeg dolog volt, mert nem is tudjuk, miféle az a természet, melyhez vissza kellene térnünk, a fák ágain fészkeljünk-e, vagy a barlangban húzzuk-e meg magunkat. De valami igazság mégis rejlik benne, annak a belátása, hogy kultúrai életünkben sok a sallang és cifraság, továbbá sok az olyan superstruktúra, melyről adott esetben le kell tudnunk mondani, végül sok a kinövés, mely a kultúrai élet, a kultúrai ember igaz alakját elékteleníti. Nem keressük-e fel nyáron a falusi életet, hogy a városi élet fölöslegességeitől, túlságos kényelmétől, mesterkeltségétől megszabaduljunk? Rousseau azon a természetben, melyhez vissza kell térnünk, nem a háborút értette, de a háborúnak oly hatásai vannak, minőket ő attól a visszatéréstől vár. Senki sem várja tőlem a háborúra való izgatást, melyre fájdalom, nincs szükség, mert ellenségeink ezt alaposan elvégezték, sem a háború dicsőítését, mert bármit is hoz a háború, oly árt fizetünk érte, melyet szívünk véréből kell fedeznünk. Az egyes ember nem akarja a háborút és nem is tudja csinálni, ha még oly hatalmas is. A háborút az állam akarja, azaz mi mindannyian, de nem, mint egyének, hanem mint az a történeti közösség, melyben életünk gyökerezik. Akarja, mert nem tehet másképp. Mi tiszta lelkiismerettel mondhatjuk, hogy harcba kellett vonulnunk, hogy ezt a háborút ránk kényszerítették. De akkor nyugodt lélekkel vizsgálhatjuk, mik a hatásai. Egyik hatása az, hogy végtelenül egyszerűsíti életünket, de úgy, hogy lényegére redukálja. Kedvem volna azt mondani, hogy lenyesegeti a nemzet fájának ágait, melyeket termő ereje dúsan fog pótolni. Mert a törzs a fő, az életerő hordozója. Az emberben a lényeg a fő, a háború a többit nem kímélheti. A háború levetkőztet bennünket. Ott állunk természet adta alkatunkkal és most tűnik ki, ki az egyenes termetű, az bizonyos, ki a satnya, a púpos. Megismerjük egymást, meg saját magunkat. Nem mondom, hogy minden kultúrai érték, melyet a háború föl nem használ, tehát nem tekint, semmis; a békében majd előkerülnek ismét. Nem mondom, hogy csak a katonai erények erények, mert hiszen akkor mi harcra képtelenek a sírba fekdühetnénk. De a férfiúi önértetnek, a becsületességnek, a kötelességtudásnak, az odaadásnak, a nemzeti és állami érzésnek békében és háborúban a legnagyobb értéket kell tulajdonítanunk, mert a békét ezek teszik egészségessé és a háborút győzedelmessé. És íme, a háború a maga nagy redukáló erejével ezeket hozza fölszínre és tündökölteti. Ezért mondtam, hogy ez az egyéni érzés, a redukáltság érzése, a legegységesebb, a legelemibb, a többiek mind magában foglaló. Mert amikor semmi egyebeknek nem érezzük magunkat, mint a harcban álló nemzet fiainak, akkor törnek elő az ősi, a lényeges vonások, a nemzeti és állami érzés és ami ezzel együtt jár, a hűség, az áldozó képesség, az odaadás, a kötelesség teljesítésének föltétlen parancsa. De más emberi tulajdonságok is, a legértékesebbek, ilyenkor nyilvánulnak. Van-e gyönyörűbb látvány, mint a magyar katona embersége, leleményessége, koncentráltága, nagy lendülete, halálmegvetése és páratlan vitézsége? De a polgári társadalomban is a férfias kitartás, a hű odaadás, az önfeláldozó munkásság és a kötelességteljesítés tömérdek példájára akadunk. Hogy a lelketlen önzésre is, mely alig tartja szükségesnek, hogy elburkolja magát eseteket találunk, az ne ejtsen bennünket kétségbe. Az állam olyan, mint a földgolyó. Bent a legnagyobb mélységben élnek a gigantikus tüzek, melyekről rendes időkben alig van sejtésünk. Mennél inkább közeledünk a fölszínhez, annál kevertebb az anyag, értékes és értéktelen össze-vissza, a fölszínen pedig bűzös miazmák is akadnak, melyeket a nagy viharoknak széjjel kell szórniok.

IV.

Ezek azok az élmények, melyekről szólni akartam és melyekből, mint mondtam, nem akarok végleges következtetéseket levonni. Annyit mégis szabad mondanom, ha mint érző egyén tekintem a háború rémségeit, a küzdők szenvedéseit, a fiatal férfierő elhullását, az özvegyek és árvák elhagyottságát, lehetetlen, hogy egy nagy sóhaj ne törjön ki lelkemből: Uram, hozd vissza a földre a békét! De könnyeimen keresztül is látnom kell, hogy végtelen sokat fogunk köszönni ennek a háborúnak, azt, hogy újra ép, erős állam, egészséges nemzet és kötelességtudó egyének leszünk, illetőleg, hogy arra az útra térhetünk, mely e nagy célok felé visz. Állami, nemzeti és egyéni erkölcs a szellemiségnek legbelső magva. A szellemiségnek pedig előbb-utóbb győznie kell. A háború szülte megrázkódás – úgy látom most a dolgot – az egyedüli mód volt, hogy bennünket fölrázzon és eszmélkedésre bírjon. A háború, azt hittük, durva erőszak, amelyre nemzetek sorsát nem szabad bízni. Nem igaz: szellemek küzdenek egymással és az ész, a tiszta, fennkölt szellem fog győzni. A hadvezérek szokták jelenteni, hogy a hadsereg elhelyezése kedvező és győzelemmel biztat. Mi is mondhatjuk, hogy szellemiségünk helyzete jó, sok nehéz próbát kiállott, erőforrásai kiapadhatatlanok, minden erőfeszítésre készen áll, türelmét el nem veszíti, kitart a végsőig: az övé lesz a győzelem. A gondolat mégis a legnagyobb erő a világon. Ha ellenfeleink hazudozásait, kapkodásait, kegyetlenkedéseit látjuk és a mi háborúnk gondolatát nézzük, mely tisztán, egyszerű nemességben, mélységes emberségben, gyűlöletet nem ismerve, leplezetlen igazságában áll előttünk és állani fog előbb-utóbb az egész világ előtt, akkor azt kell mondanunk: Ezé a gondolaté lesz az utolsó szó, ez fogja szülni a békét, ez fog újjá szülni bennünket.